

«Везде исследуй всечасно, что есть велико и прекрасно» (До 300-річчя від дня народження М. В. Ломоносова)

Михайло Васильович Ломоносов (1711–1765) – перший російський вчений-природознавець світового значення, енциклопедист, хімік, фізик, астроном, приладобудівник, географ, металург, геолог, поет, мовознавець, художник, історик, поборник розвитку просвіти, науки та економіки. Розробив проект Московського університету, в подальшому названого на його честь. За відомими словами О. С. Пушкіна, «соединяя необыкновенную силу воли с необыкновенной силой понятия, Ломоносов обнял все отрасли просвещения».

Народився Михайло Ломоносов у листопаді 1711 р. в селі Денисовка у родині помора, який займався морським промислом. Взимку 1730 р. дев'ятнадцятирічним юнаком вирушив до Москви. Тут він склав іспити до Московської слов'яно-греко-латинської академії при Заїконоспаському монастирі. Ломоносова, незважаючи на вік, зараховують до наймолодшого класу, оскільки він зовсім не знав латини. Через рік здібний учень настільки опанував латинську мову, що міг складати невеликі вірші, а за півтора року закінчив три граматичні класи. Уже тоді він ґрунтовно вивчав поезію і риторіку.

У жовтні 1734 р. М. В. Ломоносов приїздить до Києва, де протягом кількох місяців навчається у Києво-Могилянській академії. З приводу причин цієї поїздки дослідники висловлюють різні припущення. За однією з версій, його виключили з Московської слов'яно-греко-латинської академії за те, що він при вступі безпідставно вказав на своє дворянське походження. Вірогідно, задум стати студентом Києво-Могилянської академії визрів у Ломоносова під впливом київських вчителів і за підтримки найвпливовішого на той час у Росії могилянца Феофана Прокоповича. Час перебування у Києві точно не встановлено. Очевидно, що Михайло відвідував лише окремі лекції в Академії і багато часу проводив у тамтешній бібліотеці [2, с. 330]. Дослідниця Г. М. Мойсеева виявила понад 40 друкованих книг і рукописів, що належали Києво-Могилянській академії, і на сторінках яких вчений залишив безліч різноманітних поміток. На основі рукописів з фондів Бібліотеки Академії наук Росії фахівцями вивчалися почерк Ломоносова, прийоми його роботи над рукописами своїх і чужих творів. Було визначено характерну для дослідника манеру використання джерел, систему розмітки тексту, приміток до нього тощо. Зокрема, ви-

явлено основні елементи позначень олівцем і чорнилом, які Михайло Васильєвич використовував у своїх примітках: NV на полях, окреслювання окремих абзаців, коло з крапкою у центрі, решітка та хрест [4]. Кілька книг з його власноручними записами та примітками зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), а саме: «Латинська граматика Альвара», «Короткий вступ до логіки», «Латинська філософія. Курс лекцій». Цілком ймовірно, що вчений залишив свої помітки й на інших рукописних документах, проте, поки що ми не маємо з цього приводу достовірних фактів.

Перебування у Києво-Могилянській академії мало велике значення для подальшого розвитку молодого вченого, а почерпнуті тут знання стали частиною підґрунтя, на якому розвинувся багатогранний талант М. В. Ломоносова. У 1735 р. його зараховують до складу студентів Санкт-Петербурзького університету, а у вересні 1736-го він з двома своїми колегами їде до Німеччини для навчання металургії та гірничої справи. У 1741 р. після повернення до Росії його призначають ад'юнктом з фізичного класу в Академії наук. Після захисту дисертації про метали Ломоносов у 1745 р. стає професором хімії та повноправним членом Академії наук.

У творчому доробку вченого є роботи з різних галузей знань. Він зробив важливі відкриття в галузі хімії, фізики, створив перший у Росії хімічний кабінет, проводив унікальні спостереження проходження планети Венера через диск сонця, досліджував електричні явища, розробляв план північного морського шляху. Ломоносов вперше ввів у обіг багато нових наукових термінів, які закріпилися й у побуті. Частина з них є транскрипцією та транслітерацією усталених або щойно запропонованих термінів: атмосфера, мікроскоп, мінус, полюс, селітра, формула, горизонт, діаметр, радіус, пропорція, барометр, оптика тощо.

Сьогодні М. В. Ломоносова знають в основному як вченого, але його сучасники вважали Михайла Васильєвича насамперед поетом. Поетична слава прийшла до Ломоносова у 1748 р., коли Кирило Розумовський вручив Єлизаветі I написану ним вітальну оду. Відтоді ломоносовські оди стали обов'язковою частиною всіх придворних урочистостей. Імператриця розпорядилася сплатити автору дві тисячі карбованців. Існує легенда, що в царській казні

на той час були лише мідні гроші, і нагороду видали саме ними. Щоб доставити її Ломоносову, довелося використати два вози.

Того ж таки 1748 р. вчений видає «Риторику» – перший російськомовний друкований посібник з теорії літератури та ораторського мистецтва. Всього видано чотири видання «Риторики», датовані 1748 р. Перше видання було надруковане наприкінці 1747 р., але воно постраждало під час пожежі, що сталася в бібліотеці Академії наук 5 грудня 1747 р. Передрук окремих аркушів праці вдалося завершити 7 червня 1748 р., і одразу ж 527 примірників «Риторики» віддали у продаж до академічної книжкової лавки. Тираж другого видання 1765 р. був майже вдвічі більший: 1200 примірників. Набирали його за коректурними аркушами 1747–1748 рр., правленими рукою Ломоносова, хоча частину авторських правок не було враховано. Тираж виготовили на папері з водяним знаком 1764 р. Третє видання побачило світ у 1776 р. тиражем 1000 примірників, а четверте – не раніше 1784 р., оскільки на нього було використано папір з водяним знаком цього року [6].

Не можна сказати, що до Ломоносова в Росії ніхто не виявляв інтересу до риторики. На той час вже були підручники з цього предмета, але або церковнослов'янською, або латинською мовами. Ломоносов же написав свою працю російською. Посібник вченого був першим загальнодоступним керівництвом з красномовства, а також, по суті, першою в Росії хрестоматією світової літератури, що включала кращі твори російської словесності. «Риторика» мала три традиційні на той час розділи: «об изобретении, украшении, расположении». В своїй праці автор виокремлює такі дисципліни: риторику – вчення про красномовство загалом, ораторію – настанови до складання виступів у прозі, поезію – настанови до складання поетичних творів.

1751 р. розпочалося видання першого прижиттєвого зібрання творів М. В. Ломоносова, підготовлене до друку самим автором, «Собрание разных сочинений в стихах и в прозе». Але світ побачила лише перша книга. 1755 р. вчений збирався видати ще три томи своїх творів у віршах та прозі, але цей план не вдалося реалізувати. Друге прижиттєве видання збірника творів М. В. Ломоносова з авторськими доповненнями і правками вийшло 1757 р. Спершу планувалося до першого тому включити лише художні твори Ломоносова, але через недостатній обсяг сюди увійшло «Слово о пользе химии». Перший том друкувався з лютого 1757-го по вересень 1758 р. Його обсяг виявився набагато більшим від запланованого у 1757 р. Другий том, датований 1759 р., побачив світ лише у 1765 р. Це видання містило портрет Ломоносова, виконаний французьким художником-гравером Етьєном Фессаром. На вимогу автора він був перегравіюваний Х. А. Вортманом, який замінив морський пейзаж на задньому плані зображенням частини Усть-Рудницької фабрики й зробив деякі інші поправки. Під портретом було вигравіювано вірш М. М. Поповського: «Московский здесь Парнасс изобразил витию...» [6].

1755 р. вчений завершив роботу над «Российской грамматикой», що витримала чотирнадцять видань і зберігала практичне значення протягом ста років. Це була перша друкована російськомовна граматики. У 1764 р. вона вийшла в перекладі І. Л. Стафенгагена німецькою мовою з

доповненнями М. В. Ломоносова. А загалом існує п'ять видань «Российской грамматики», датованих 1755 р. Вони видавалися протягом 1757–1785 рр. 1755 р. – рік, коли авторський рукопис було вперше здано до набору, а у 1757-му – випущено у світ. Однією з характерних ознак першого видання є наявність гравіюваного фронтиспісу. Працюючи над виданням своїх творів, вчений постійно турбувався про ілюстрування їх гравюрами, відтиснутими як з мідних, так і з дерев'яних дощок. Одна з відомих гравюр, зроблених за його задумом, прикрасила фронтиспіс «Российской грамматики». Завершуючи рапорт до канцелярії Академії наук 17 жовтня 1755 р., Ломоносов писав: «Для украшения помянутой грамматики прилично наперед поставитъ грьдоровальный лист, которого при сем сообщаяю идею»: «Представитъ на возвышенномъ несколько ступеньми месте престол, на которомъ сидитъ Российскій языкъ в лице мужескомъ, крепкомъ, тучномъ и притомъ приятномъ; увенчанъ лаврами, одетъ римскимъ мирнымъ одеяниемъ. Левую руку положилъ на лежащую на столе растворенную книгу, в которой написана: Российская грамматика; другую простираетъ, указывая на упражняющихся в письме геніев, из которыхъ одинъ пишетъ сии слова: Российская история, другой: Разныя сочинения. Подле сидящаго Российскаго языка три нагия грации, хватаясь руками, ликуютъ и из лежащаго на столе подле грамматики рога изобилия высыпаютъ к геніямъ цветы, смешанные с антиками и с легкими инструментами разныхъ наукъ и художества. Передъ симъ трономъ на другой стороне стоятъ в куче разныя чины и народы, Российскій державе подданные, в своихъ платьяхъ. Наверху надъ всемъ симъ ясно сияющее солнце, которое светлыми лучами и дышущими зефирами прогоняетъ туманъ отъ Российскаго языка. В средине солнца – литера Е подъ императорскою короною. Позади солнца – следующий на восходе молодой месяцъ с литерою П, который принятый отъ солнца лучи испускаетъ отъ себя на лежащую на столе Российскую грамматикую» [3]. Фронтиспіс гравіював І. О. Соколов з малюнка І. Е. Гриммеля, який дещо змінив композицію, зобразивши в її центрі жінку зі скіпетром – імператрицю Єлизавету Петрівну.

Ломоносов постійно виявляв великий інтерес до оформлення видань, уважно слідкував за всіма етапами видавничої роботи, починаючи з набору, технічного оформлення книги та закінчуючи виготовлення її оправи. Гравюри до них добиралися на його вимогу близькі за стилем і технікою до пам'яток античності, фресок Помпеї, італійського мистецтва XV–XVI ст. Не менш уважно він ставився до вибору й інших друкарських прикрас: віньєток, заставок, набірних елементів. Прагнення до різноманіття, бажання уникати повторів при оформленні кожного поетичного чи прозаїчного твору, кожного його розділу було одним з основних принципів роботи Ломоносова над майбутнім виданням. У випадках, коли набір вилитих прикрас вичерпувався, він докорінно змінював окремі малюнки, щоб не допустити одноманіття.

Ще одним захопленням вченого була російська історія. 1753 р. імператриця Єлизавета I повідомила Ломоносова, що «воліла б бачити Російську історію, написану його стилем». В результаті, була написана «Древняя Российская история» – основна історична праця вченого, де російська історія порівнювалася з історією Римської імперії. Видання вийшло в світ у 1766 р., вже після смерті автора.

Відпрацьовуючи окремі розділи «Российской истории»,

дослідник складає «Краткий российский летописец с родословием», де в стислій формі виклав всі основні події російської історії залучаючи сюди і Київську Русь, з 862-го і по 1725 р. Це видання, як вважається, полегшило роботу з літописами та іншими історичними документами. Крім того, ще за життя Михайла Васильовича «Летописец» був перекладений німецькою мовою, потім двічі перевидався (у 1767, 1771 рр.), а у 1767 р. вийшов його англійський переклад.

Ломоносов вивчав також мозаїчні роботи, відкрив спосіб отримання смальти будь-якого кольору. Йому довелося самому стати художником, тому що майстрів-мозаїчників у Росії не було.

У лютому 1757 р. М. В. Ломоносова призначають радником Академічної канцелярії, він стає одним із фактичних керівників Академії. 1759 р., як результат своїх зацікавлень географією, він публікує роботу «Міркування про велику точність морського шляху», яка містить пропозиції щодо організації міжнародної мореплавної академії, розширення робіт з дослідження земного магнетизму, геофізики та метеорології.

У жовтні 1763 р. вченого обрають почесним членом Академії мистецтв, а у грудні він отримав чин статського радника. В цьому ж році виходить друком «Первые основания металлургии, или рудных дел». Що характерно, 1225 примірників цієї унікальної книги було безкоштовно відіслано на Коливано-Воскресенські заводи [6].

Помер М. В. Ломоносов від застуди у власному будинку на набережній річки Мойки 4 квітня 1765 р., і був похований на Лазаревському цвинтарі Олександрівської лаври.

У своїй науковій роботі Ломоносов йшов попереду свого часу. У тогочасній Росії було мало фахівців, здатних належним чином оцінити праці вченого, а про поширення своїх праць за кордоном Ломоносов піклувався дуже мало. Через понад століття В. І. Вернадський писав, що М. В. Ломоносов постає «нашим современником по тем задачам и целям, которые он ставил научному исследованию». А видатний російський геолог В. В. Докучаев у одній із своїх лекцій 1901 р. відзначив: «На днях проф. Вернадский получил поручение от Московского университета разобрать сочинения Ломоносова, и я с удивлением

узнал от проф. Вернадского, что Ломоносов давно уже изложил в своих сочинениях ту теорию, за защиту которой я получил докторскую степень, и изложил, надо признаться, шире и более обобщающим образом» [1].

З нагоди 300-річчя від дня народження М. В. Ломоносова у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ влаштована книжкова виставка, на якій представлено перші видання «Риторики» (1748) та «Российской грамматики» (1755), славнозвісна вітальна ода Єлизаветі I (1749), «Собрание разных сочинений в стихах и в прозе» (1751), «Явление Венеры» (1761), «Первые основания металлургии, или рудных дел» (1763) та ін. А загалом у фондах відділу зберігається майже 60 видань вченого, з яких половина – прижиттєві. На виставці можна побачити також книги з власноручними записами та примітками Ломоносова із фондів Інституту рукопису. Книжкова спадщина вченого і зараз викликає підвищений інтерес у природознавців, хіміків, фізиків, художників, істориків, книгознавців, мовознавців, літературознавців.

Список використаних джерел

1. Докучаев В. В. О почвоведении. Лекции профессоров В. В. Докучаева и А. Ф. Фортунатова. Экономическое бюро Полтавского губернского земства / В. В. Докучаев. – Полтава, 1901. – 57 с.
2. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. : Енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 734 с.
3. Ломоносов М. В. Российская грамматика / Михайла Ломоносова. – 1-е изд. – СПб : Типография Академии наук, 1755. – 210, [3] с.
4. Моисеева Г. Ломоносов в работе над древними рукописями // Русская литература. – СПб, 1962. – № 1. – С. 181–194.
5. Петров С. О. Книги гражданской печати XVIII века / С. О. Петров. – К., 1956. – 300 с.
6. Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века (1725–1800). – М. : Книга, 1964. – Т. 2. – 515 с.

Ганна Губко,
мол. наук. співробітник НБУВ